

XV. YÜZYIL MEMLÜK KAHİRE'SİNİN ENTELEKTÜEL KADINLARI

Büşra Kaya

İstanbul Üniversitesi
busrasddkakaya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5799-6684

ÖZ

Bu çalışma, XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların bilgi ile olan ilişkilerine, bilgiye erişebilme imkanına sahip olup olma durumlarına ve bilginin üretimine olan katkılarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Kaynak olarak özellikle XV. yüzyıl İslam dünyasında siyasi ve sivil elitlerin hayat hikayelerini kayda geçiren Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî'nin (ö. 1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* adlı eserinden faydalanılacak ve gerekli görülen yerlerde döneme dair kaleme alınmış olan diğer tabakat çalışmalarına yer verilecektir. XV. yüzyıla ait bu kayıtlar geç dönem Ortaçağ İslam toplumunda kadınların konumu, ilimle olan irtibatları, ilmî faaliyetlerde kabul görüp görmemeleri ve ilimle uğraşan diğer kişilerle ilişkilerini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma Kahire'de ilmî faaliyetlerin kadınlar arasında yaygınlık kazanmasında Sünni ulemanın yaklaşımının büyük bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Küçük yaşlardan itibaren İslami bilginin aktarımına dahil olmaları hususunda teşvik edilen kız çocukları, dönemin ileri gelen âlimlerinin ders halkalarına katılma imkanı buluyorlardı. Böylelikle ileri gelen âlimlerden ders alan kız çocukları zaman geçtikçe sahip oldukları *âli isnad*

93

Dîvân *DİSİPLİNLERARASI
ÇALIŞMALAR DERGİSİ*

Cilt 24 sayı 46 (2019/1): 93-120

DOI: 10.20519/divan.614147

sebebiyle özellikle hadis ilminde öne çıkıyordu. Bu durum dönemin yaygın entelektüel faaliyetlerinin başında yer alan hadis meclislerinde kadınları öne çıkarmakta ve bu ilmî ortamlarda belirli bir itibar elde etmelerini sağlamaktaydı. Bununla birlikte XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların diğer ilim dallarında da belirli bir mesafe kaydettikleri görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Memlükler, Sehâvî, XV. Yüzyıl, Entelektüel Tarih, Kahire, Kadın, Âlî İsnâd, Toplumsal Tarih.

GİRİŞ

Bu çalışma XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların sosyal pratik kazınmış olan ilmî çalışmalarını toplumsal ilişkiler bütünü içerisinde tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Kadınların bilgi ile ilişkileri, bilginin edinilmesi ve aktarımı hususundaki faaliyetleriyle ilgili olarak, tabakat eserleri ciddi bilgiler sunmaktadır. İslam tarihi çalışmalarında kadınlarla ilgili konuların yeterince incelenmemiş olması veya bu çalışmalarda kadınlarla alakalı konuların İslam tarihinin başından bugüne genelleyici bir yaklaşımla ele alınması, uzun bir tarihsel süreç içerisindeki değişimlerin gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Bu makale daha mikro ölçekte bir analize yönelip görece kısa bir zaman diliminde kadınların ilmî faaliyetlerine eğilmeyi, XV.yüzyıl Kahire'sinde kadınların entelektüel serüvenine ışık tutmayı ve genel olarak İslam tarihinde kadının rolüne dair çıkarımlar yapmayı hedeflemektedir.

Bu çalışmada Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî'nin (ö. 1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* adlı on iki ciltlik eserinin son cildinde yer alan 1075 kadının hayat hikayesini tahlil edip değerlendirmekteyiz. Sehâvî'nin dönemin kadınlarına dair tasvirleri, kimi zaman hocası¹ İbn Hacer'in yazılı kayıtlarına dayanırken kimi zaman da o dönemde yaşamış bir kadının, eserine derc etmesi için bizzat Sehâvî'ye verdiği otobiyografik kayıtlardan elde edilmektedir.² Sehâvî'nin ele aldığı kısımda kadınların entelektüel hayatı dışında başka detaylara da rastlanılmakla birlikte, biz bu çalışmada özellikle kadınların bilgi ile olan irtibatı ve bunun

1 Sehâvî'nin kadın hocaları hakkında bkz. Hayriye Betül Özcan, "Memlükler Döneminde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları," *IV.Türkiye Lisan-süstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı IV* (2015), 34.

2 Sehâvî'nin eserinde kimi bilgilerin bizzat hocası İbn Hacer'den alındığı ifade edilmektedir. Bkz. Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*, (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1354), 12: 6, 10, 11, 17, 26, 27, 34, 57; Sehâvî bazı yerlerde de Takiyyüddin ibn Fehd'in *Mu'cem'*inden aldığı bilgilere yer vermiştir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 25, 37, 47; yahut Makrîzî'nin *Ukûd* adlı eserindeki bilgilere yer vermiştir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 27, 30, 36, 40, 52. Sehâvî'ye kendi hal tercemesini eliyle yazarak tabakatına derc etmesi için veren Hatice binti Ahmed (ö. 888 / 1483) hakkında bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 24.

toplumsal yönleriyle ilgili kayıtlara yoğunlaştık. Meseleyi ele alırken döneme dair tutulmuş olan diğer tabakat kayıtları ve Memlûk Kahire'sinde kadınların bilgi ile olan ilişkilerine dair araştırmalara da yer verdik. Çalışma, uzun bir tarihsel süreç içerisinde kadınların İslami bilgi ile olan irtibatını ele almak yerine, meselenin detaylarını daha iyi ortaya koymak amacıyla yalnızca XV. yüzyıl Kahire şehriyle sınırlı tutulmuştur. Ancak ele alınan dönemde ilmî faaliyetlerde kadınların yeri ve fonksiyonu gibi bir konu üzerine çalışmanın kendi içinde bir takım sıkıntıları barındırdığı bir hakikattir. Döneme dair tabakat eserlerinin kadınların sosyal ve kültürel hayatına yönelik verdiği detaylı bilgileri belli bir sistematik içerisinde tasnif etmek hiç de kolay değildir. Bu noktada kaynakların sundukları malzemenin tamamına yer veremeyip bir kısmını elemek zorunda kalmakla birlikte biyografilerde karşımıza çıkan bilgiler arası kurduğumuz ilişkiler ve tasvirlerimizde döneme dair bir pencere açabilmeyi ümit etmekteyiz.

Bu noktada makalede tarihsel arka plan ele alındıktan sonra XV. yüzyıl Kahire'sinde toplumsal statü bakımından farklı seviyelerdeki kadınların ilmî faaliyetlere katılımının içeriği, eğitimleri esnasında çeşitli ilmî yöntemlere başvurmaları, farklı mezheplere mensup hocalardan, farklı dallarda eğitim almaları ve kendileri tarafından kurulan eğitim kurumları üzerine bilgi verilerek XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların ilmî faaliyetlerle irtibatı tasvir edilmeye çalışılacaktır.

TARİHSEL ARKA PLAN: XV. YÜZYIL KAHİRE'SİNDE TOPLUMSAL VE SİYASAL DURUM

XV. yüzyılda Kahire şehri, Haçlı Seferleri ve Moğol istilaları sonrasında yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan İslam toplumunun, kendi iç dönüşümünü sağladığı bir sürece tanıklık etmekteydi. 1258 tarihinde Moğolların Abbasi hilafetinin başkenti olan Bağdat'ı ele geçirmesi ve Suriye'ye doğru ilerlemeleri üzerine Memlûk idaresini bir araya getiren Melik Muzaffer Seyfüddin Kutuz (ö. 658 / 1260) sultan ilan edilmiş ve 658 / 1260 yılında Moğollarla Aynicalut mevkiinde yapılan savaşta zafer elde edilmişti. Ardından, daha önce Eyyübi hâkimiyeti altında olan ve itaati kabul eden Hama, Humus ve Kerek bölgelerini topraklarına katan Memlûkler, Osmanlıların büyük bir aktör olarak ortaya çıkışına kadar İslam dünyasının eski

merkezî topraklarında en büyük güç olarak konumunu sürdürdü.³ Bu dönemde doğudan Moğol istilalarından canını kurtarmak üzere yola çıkan çoğunlukla Hanefi ve Şafii, bir kısmı da Hanbeli olan ulema ve tüccara ilaveten Kuzey Afrika'daki siyasi ve sosyal karışıklıktan kaçan Maliki ulemanın⁴ akın ettiği Kahire, siyasi olarak kurtarılmış bölge olmanın ötesinde, İslam dünyasının ekonomik ve kültürel merkezi haline gelmişti.⁵

Memlük sultanı Baybars döneminde (1260-77), dört Sünni mezhebin eğitim faaliyetlerinin resmî kurumlar tarafından yürütüldüğü, diğer mezhep mensuplarının da kendi eğitimini alabildiği bir sistem geliştirilmişti.⁶ Dolayısıyla, XV. yüzyıl Kahire'si civar bölgelerden gelen ve çeşitli fıkhi ekollere mensup toplulukların eğitim faaliyetlerini yürüttüğü kültürel bir zenginliğe ev sahipliği yapmaktaydı.⁷ Söz konusu kültürel ortamda farklı mezheplerden kadınların kendi tercihlerine uygun eğitimi alabildikleri görülmekte,⁸ çeşitli ve aktif bir ilmî faaliyet içerisinde oldukları gözlemlenmektedir. İlmî faaliyet ağına çok erken yaşlarda dahil oldukları gözlemlenen kadınların ilerleyen süreçte toplum nazarında kendilerine saygın bir yer edindikleri ve oldukça itibar gördükleri anlaşılmaktadır.

3 Osman Gazi Özgüdenli, "Moğollar," *DİA*, 30: 226; Abdülkerim Özaydın, "Aynicâlût Savaşı," *DİA*, 4: 275-276.

4 Endülüs Emevileri 1057 yılında Kastilya Kralı ile yapılan savaşta bozguna uğramış ardından uzun süren iç karışıklıklar ve isyanlar neticesinde çok ciddi kayıplara maruz kalmışlardı. Bu topraklarda yaşayan pek çok kimse yaşanan olumsuzluklar nedeniyle 1258'lerden itibaren Kuzey Afrika üzerinden başta Kahire olmak üzere diğer İslam topraklarına göç etmişlerdi. Bkz. Mehmet Özdemir, "Endülüs," *DİA*, 11: 211-225.

5 Carl F. Perty, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press, 1981), 34-36.

6 Ebü'l-Abbas Takiyyüddin Makrizi, *Kitabü's-sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk* (Kahire: Matba'atü'l-Cenne, 1941), 2: 443; Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire fî mülûki Mısır ve'l-Kahire* (Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1929), 7: 120-122; Kazım Yaşar Kopraman, "Baybars I," *DİA*, 5: 222; Abdülaziz Cemaleddin, *Tarihu Mısır*, 3 / 1: 676. Joseph H. Escovitz, "The Establishment of Four Chief Judgeships in the Mamluk Empire," *Journal of American Oriental Society* 102 / 3 (1982): 529-531

7 Makrizi, *Kitabü's-sülûk*, 2: 443-447. Kültürel merkez tanımlamasının Ortaçağ Kahiresi için kullanılması hakkında bkz. Gary La Viere Leiser, "The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647 / 1101-1249" (Doktora Tezi, University of Pensilvania, 1976), 178.

8 Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12. Ayrıca bkz. Abdülaziz Cemaleddin, *Tarihu Mısır min bidayati karnil evvel el-miladi hatta nihayeti karni'l işrin* (Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006), 3 / 1: 710-704.

KADINLARIN KÜÇÜK YAŞTA İLMÎ FAALİYETLERE KATILIMI

XV. yüzyıl Kahire'sinde kız çocuklarının küçük yaşlardan itibaren ilmî faaliyetlere katıldıkları görülmektedir. Döneme dair kayıtlar annesi yahut babası ilimle meşgul olan kız çocuklarının çeşitli ilim meclislerine götürülerek dönemin ileri gelen âlimlerinden ders ve icazet almalarının yaygın bir uygulama olduğunu göstermektedir. Sehâvî'nin kaydettiği bilgiler arasında erken yaşta icazet aldığı belirtilen pek çok kız çocuğu örneği bulunmaktadır.⁹

XV. yüzyıl Kahire'sinde ulema ailelerinin kız çocukların eğitiminde önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle böyle bir ailede yetişen kız çocukları daha kolay bir şekilde ilim meclislerine dahil olabilmekteydi. Mesela Aişe binti Muhammed b. Abdülhadi 3 yaşında iken, bu esnada 103 yaşında olan Haccar'ın (ö.730 / 1330) huzuruna getirilmiş ve kendisinden iki meşhur hadis derlemesini dinlemişti (*semâ*). Bu sayede, en kısa rivayet zinciri ile Hz. Muhammed'e ulaşan rivayetlerin değer gördüğü İslam toplumunda, Aişe ilerleyen yaşlarında önemli bir hadis ravisi olmuştu.¹⁰ Sonraki yıllarda İbn Hişam'ın *Sîretü'n-Nebeviyye*'si ve *Sahîh-i Müslim* gibi eserleri semâ eden ve ilim için Hama, Halep ve Halil gibi şehirlere seyahat eden Aişe'den dönemin ileri gelen hadis âlimlerinin hadis nakletmeyi büyük bir ilmî itibar olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır.¹¹ Tabakat kayıtlarında, Aişe'den

9 Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 3.

10 Ebü'l-Fazl İbn Hacer Askalânî, *el-Mecma'ü'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, haz. Muhammed Şekur Meyadini (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1996 / 1417), 322-326. Haccar'ın meşhur bir muhaddis olduğu hakkında bkz. Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 184-185, 205-206.

11 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 32. Döneme dair kayıtlarda ismi sıklıkla geçen kadın âlimler arasında yer alan Aişe binti Muhamed ibni Abdülhadi'nin ismi o kadar yayılmıştı ki Şam kadılıkudatı Şehabeddin (ö. 870 / 1466) kendisinden *Sahîh-i Buhari* derslerini sema etmiş ve onun ismine hocalarına dair kayıtlarında açıklıkla ve iftiharla yer vermişti. Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Süyuti, *Nazmü'l-ikyân fi a'yânî'l-a'yân*, haz. Philip K. Hitti (Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 13. Ayrıca Aişe'den icazet alan pek çok ilim erbabı arasında kendisinden sonra Hanbeli fikhını bu denli bilen biri kalmadığı belirtilen ve Şeyhuniyye, Cemaliyye, Eşrefiyye, Müeyyediyye ve Sultan Hasan Medreseleri gibi dönemin pek çok medresesinde dersler vermiş ayrıca Bedr Bağdadi'nin vefatından sonra da kadilkudatlık yapan Ahmed b. İbrahim Hanbeli de yer almaktadır. Süyuti, *Nazmü'l-ikyân*, 31. Yine dönemin meşhur ulema ailesinden olan kazaskerlik ve çeşitli medreselerde müderrislik yapan Taceddin Bulkni (ö. 855 / 1451) de Aişe'den icazet alanlar arasındadır. Süyuti, *Nazmü'l-ikyân*, 151. ♦

ilim öğrenmek üzere uzak şehirlerden gelen pek çok kişinin ismi yer almaktadır.¹²

Benzer bir şekilde 734 / 1333-34 yılında doğduğu tahmin edilen Tatar binti İzzeddin (ö. 803 / 1401) ailesi tarafından henüz dört yaşında iken Mizzî, Birzâlî, Muhammed b. Ali, Abdürrahim b. İbrahim, Davud Attar, Muhammed Bağdadi ve dönemin ileri gelen diğer ulemasının derslerine getirilmiştir. Zeyneb binti Kemal, Şihab Cezeri gibi devrin önde gelenleri onun hadis meclislerine katılıp derslerini dinlemiş, İbn Hacer ise kendisinden icazet almıştır.¹³ Küçük yaşlarında ailesi tarafından ilim meclislerine getirilen diğer bir örnek ise Hatice Dımaşkiyye'dir (ö. 803 / 1400-1401). 90 yaşlarında vefat ettiğinde, meşhur Suriyeli muhaddis Kasım b. Muzaffer'den (ö. 723 / 1323) hadis nakleden son ravi olarak büyük bir ilmî üstünlüğü elinde tutmaktadır.¹⁴

Küçük yaşta ilim meclislerine dahil olan örneklerden bir diğeri ise 788 / 1386 yılında doğan Hatice binti Ali'dir. Henüz küçük bir çocukken, babasının Malik b. Enes'in *el-Muvatta'* isimli eseri üzerine yaptığı dersine katılmıştı. *El-Muvatta'* hatmini defalarca ilim ehline rivayet ettiği bilinen Hatice'den Sehâvî de bu metni bir ders halkasında dinlemişti. Küçük yaşlardan itibaren aralıksız olarak ilmî faaliyetlerini sürdüren ve 873 / 1468-69 yılında 85 yaşında vefat ettiği bilinen Hatice'nin çok iyi bir eğitim aldığı, küçük yaşta Kur'an'ı ezberlediği, çeşitli eserleri mütalaa ettiği ve iyi derecede hüsnü hattı öğrendiği, kadınlarla çeşitli fikhi konularda mütalalarda bulunduğu, onlara yazı öğrettiği kaydedilmektedir.¹⁵

Şemseddin Aksarayî Hanefî (ö. 880 / 1476) de aynı şekilde ondan icazet almıştır. Süyuti, *Nazmü'l-ikyân*, 177-178.

12 İbn Hacer, *el-Mecmaü'l-müesses*, 322-326; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 81; Ebü'l-Felah Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbari men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986), 7: 120-121. Berkey burada ilmî şöhrete sahip olan Aişe'nin ilmî faaliyetlerini sürdürebilmesinin sebebini yaşı oldukça ilerlemiş bir kadın olmasına bağlamaktadır. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 206.

13 İbn Hacer'in bildirdiğine göre Ahmed b. Muhammed b. İsmail (ö. 780 / 1378-1379) Fatma binti Askalani'den rivayet eden hayatta kalan son kişidir. Ebü'l-Fazl İbn Hacer Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-miet's-sâmine* (Beyrut: Darü'l-Cil, 1993 / 1414), 1: 255. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 15-16.

14 İbn Hacer, *el-Mecmaü'l-müesses*, 167-172; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 24.

15 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 29; Kemaliye binti Ahmed b. Muhammed b. Hasen iki, Fatma Mübareke bint Ebü'l-Yemin üç, Fatma bint Halil dört yaşında, Fatma bint Şerefüddin Musa b. Muhammed beş yaşında ilim meclisine getirilen çocuklardan sadece bir kaçıdır. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 91, 99-100, 112, 120, 150.

Bu şekilde kız çocuklarının getirildikleri hadis meclislerinde ileri yaşlardaki bir hocadan ders almaları, kendi yaşlılık dönemlerinde bu hoca yoluyla en kısa isnad zinciri ile hadis rivayet eden hayattaki ender kişilerden olmaları sayesinde önemli bir bilgi kaynağı olarak ön plana çıkmalarını sağlıyordu. 792 / 1390 civarında doğmuş olan Tatar binti Ahmed, Şeyhülislam Muhammed b. Kudâme ve akrabası Muhammed Makdisi'ye iki yaşında iken bazı metinleri dinlemesi için getirilmişti. Bu sayede, uzun yıllar yaşamış olan Tatar'dan, ömrünün ileriki yıllarında devrinin ileri gelen ilim adamları hadis dersi almak istemişlerdi.¹⁶

Benzer bir şekilde Hatice binti Şihab, henüz üç yaşında iken 800 / 1397 yılında babası tarafından Ebu Abbas Cevheri ve Muhammed b. Halil'e *Sünenü İbn Mâce*'nin okunduğu (*kırâat*) meclislere getirilmişti. 889 / 1484 yılında 92 yaşında iken vefat eden Hatice'den Sehâvî de icazet alanlar arasında yer almaktadır.¹⁷ Diğer bir örnek ise İbn Hacer'in kızı Amine'dir. 835 / 1432 yılında İbn Hacer'in Baybarsiyye Medresesi'ndeki evinde doğan Amine'ye 836 / 1433 yılında Hüseyin Busiri icazet vermişti.¹⁸ Küçük yaşlarda kendilerine icazet verilen kız çocukları ve bu çocuklara icazet veren dönemin ulemasına dair karşımıza çıkan örnekler XV. yüzyıl Kahire ulemasının meseleyi nasıl anladığı hususunda bir takım soru işaretleri ortaya koymaktadır.

Bilindiği üzere âli isnad Hz. Peygamber'e kadar ulaşan ve daha kısa bir sened zinciriyle elde edilen hadis bilgisini ifade etmektiydi. Bu noktada Râmehürmüzi ve Hakim Nişaburi gibi pek çok hadis âlimi eserlerinde âli isnada sahip olmanın İslami bilginin aktarımında çok önemli bir yere sahip olduğunu ve ayrı bir itibarı ifade ettiğini belirtmişlerdir. Bu konuda hadis ravilerinin durumu ve sened zincirinde süreklilik kriterleri üzerinden sıkı inceleme ve eleştirilere tâbi tutulmuştur. Muhaddislerin ortaya koyduğu isnad sistemi içerisinde en önemli yeri tutan âli isnada sahip olma hadis ilmi ile iştigal edenleri ilim talebi için uzak diyarlara seyahate yön-

¹⁶Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 15.

¹⁷İbn Hacer benzer bir şekilde erkek çocuklarının da küçük yaşlarda ileri gelen bir takım kadın hocaların ders halkalarına getirildiklerini kaydeder. Buna dair verdiği örnekler arasında 707 / 1307 yılında doğduğu belirtilen Hanbeli fakih Ahmed b. Ebu Bekr'in Hediye binti Asker'in ders halkasına getirildiği ve kendisinden hadis nakleden son kişi olarak kayıtlarda yer aldığı ifade etmektedir. Ahmed b. Ebu Bekr'in zamanının meşhur Hanbeli fakih ve müftisi olduğunu ve 798 yılında vefat ettiğini belirtir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 109. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 24-25.

¹⁸Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 3.

lendirmiştir. Hz. Peygamber'e daha yakın bir senede sahip olmak kişinin itibarını yükseltmeye ve ilim taliplerinin dikkatini çekmeye vesile olmuştur. Bu nedenle VIII. yüzyılın ortalarından itibaren âlî isnad sahibi ulema için ilmî seyahatler yapıldığı, bu seyahatlere erkeklerin yanı sıra kadınların da katıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte, ders halkalarına katılan henüz bir-iki yaşındaki kız çocuklarına icazet verilmesi meselenin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bir takım zorluklar çıkarmaktadır. İslami ilimler eğitiminde küçük yaşta ilim meclislerine katılma hakkı verilen kadınlar, diğer pek çok kişinin bilgiyi kaynağına daha yakın bir merciden almalarına vesile oldukları için büyük bir değer görüyordu. Bu noktada hadis nakli İslami bilginin bir sonraki nesle aktarımında en çok tercih edilen ilim dalını temsil ederken, kadınların erkekler kadar itibar sahibi olabildikleri bir entelektüel alana dahil olmalarını temin etmekteydi. Döneme dair kayıtlar ilimle uğraşan pek çok kadının sahip oldukları âlî isnadları sebebiyle kendi dönemlerindeki en büyük ilmî otorite haline gelebildiklerini göstermektedir.¹⁹ Henüz küçük yaşlarında, bir âlimin ders halkasına katılarak icazet alan kız çocuklarının bu ilmi anlamaları beklenmemekteydi. Ancak ileriki yaşlarında bu yolda ilmî faaliyetlere devam etmeleri durumunda bu konuda derin bir anlayışa sahip olabilirlerdi.

XV. yüzyıl Kahire'sinde siyasi ve sivil elit (ulema) ailelerin, kız çocuklarının eğitime daha fazla önem verdikleri görülmekteydi. İlk eğitimini ailesinden, sonra da yakın çevresinden alan kız çocukları, evlenmeleri durumunda kocaları rehberliğinde eğitimlerine devam etmekteydi. Örneğin, Zeynep Tuhiyye (ö. 790 / 1388) babasından okuma-yazma öğrenmiş ve Kur'an'ı ezberlemişti. Ayrıca, babasından Kazvini'nin *el-Hâvî's-sağîr*'ini, Ebu Şecce İsfehani'nin *Muhtasar*'ını, Hariri'nin *Mülhâ*'sını ve Şafii fikhının birçok temel eserini okumuştur. Zeynep evlendikten sonra da kocasından *Sahîh-i Buhâri* ve *Sahîh-i Müslim* dersi almıştı.²⁰

Ele alınan dönemde kadınların eşleri ile birlikte çeşitli ilmî seyahatlere katılabildikleri de görülmektedir. Elif binti Velevi (ö. 893 / 1488) eşi ile birlikte Kahire ve başka şehirlere ilim tahsili maksadıyla seyahat etmiş ve birlikte haccettikleri esnada eşini kaybetmişti.

19 Konu ile alakalı katkıları ve yorumları için bkz. Garrett Davidson, "Carrying on Tradition: An Intellectual and Social History of Post-Canonical Hadith Transmission" (Doktora Tezi, University of Chicago, 2014), 33-44; Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Bertay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 40-41.

20 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 45, Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 196-197.

Kızı Cüveyriye ile seyahatine devam eden Elif, Halep'e gidip çeşitli ilmî faaliyetlere katılmış ve daha sonra Kahire'ye dönmüştü.²¹ Bu noktada eşini kaybettikten sonra çeşitli şehirlere ilmî amaçlı yolculuğuna kızıyla devam etmesine uygun bir ortamın oluşturulmuş olması ise döneme dair ayrıca dikkat çekici bir husus olsa gerektir.

Kaynağına daha yakın olduğu tespit edilen bilginin, ona sahip olan kişinin ilmî şöhreti ve itibarına bir katkı sağladığına bir örnek de Zeynep binti Kemal'dir. Suriye ve Mısır'ın hemen her yanına ilmî seyahatlerde bulunmuş, sayısız icazet bırakmış ve bizzat kendi kurduğu ders halkalarıyla meşhur bir âlim kadın olarak kayıtlara geçmişti.²²

Benzer bir şekilde Aişe bint Muhammed b. Abdülhadi'nin, ilmî seyahatleri neticesinde büyük hadis âlimi İbn Zebidi'den *Sahih-i Buhârî*'yi rivayet eden son kişi olduğu ve bu sayede âli isnâda sahip olduğu kayıtlarda yer almaktadır. Nitekim döneme dair kayıtlarda ilim amaçlı seyahat eden âlimlerin yanlarında eşleri ve çocuklarını da götürülebildikleri ve kimi zaman kızlarının ileri gelen ulemanın derslerine dahil oldukları anlaşılmaktadır.²³

Aslen Kahireli olan Amine binti Musa, Beha Kureşî'den icazet almış ve Şems Berşinsî'nin de içlerinde bulunduğu dönemin ileri gelen ilim adamlarının ders halkalarına katılarak kendilerinden çeşitli dersler dinlemişti. Şeyh Muhammed Tarini ile evlendiği kaydedilen Amine'nin ilmî faaliyetlerine devam ettiği, Sehâvî'nin de kendisinden icazet aldığı bilinmektedir.²⁴

XV. yüzyıl Kahire'sinde azatlı köle (*mevlâ*, çoğ. *mevâlî*) olarak hayatlarına devam edip aile kuran kimselerin kız çocukları ve torunlarının da ilmî faaliyetlere katıldıkları görülmektedir. Bedia binti Nureddin İcî'nin dedesi Sadeddin, Sa'd b. Nizam el-Kazrûnî'nin mevlâsı olup 845 / 1441 yılında dünyaya gelmişti. Sehâvî'nin Mekke'de bir süre misafiri oluşunu belirttiği Bedia hat yazımında ileri bir seviyeye ulaşmıştı.²⁵

Halk binti Zeyn, Abdüllatif b. Sadaka'nın cariyesi olup 816 / 1414-15 yılında henüz dört yaşında iken Cemal Hanbeli'den İbn Hişam'ın *es-Sîretü'n-nebeviyye*'si ve Ahmed b. Hanbel'in *Müs-*

21 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 8-9. Seyahat konusunda nasıl bir algıya sahip olduğunu daha iyi anlamamız açısından maalesef Elif'in mezhebine dair herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

22 Bkz. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 204-205.

23 İbn Hacer, *Mecmaü'l-müesses*, 240; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 81.

24 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 5.

25 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 13.

*ned'*ini okumak üzere ders halkasına dahil olmuş ve kendisinden başka eserler de okumuştur. Ayrıca, Halık binti Zeyn'in Aişe binti Muhammed b. Abdülhadi'den icazet aldığı bilinmektedir. Daha sonraları ilmî faaliyetlerine devam eden Halık'tan Sehâvî'nin icazet aldığı, kendisinin salih bir hanım olduğu, *Kur'ân-ı Kerîm*, *Minhâcu't-tâlibîn*, *Elfiye ibn Mâlik* gibi öne çıkan çeşitli metinleri ezberlediği ve iyi bir hat bilgisine sahip olduğu kaydedilmektedir.²⁶

İLİM ÇEVRELERİNE DAHİL OLMA KONUSUNDA KADINLARIN ISRARI: İSTİD'Â YOLUYLA İCAZET

XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların ilmî faaliyetlerde bilfiil olarak yer almak ve ders halkalarının parçası olmak için başvurdukları yöntemlerden birisi de *istid'â*²⁷ yoluyla icazet almaktır. İstid'â, bir hocanın okuttuğu metinden icazet alma talebinin, talep eden kişi adına hocaya iletilmesi ve hocanın o kişiye söz konusu metin için icazet vermesidir. Özellikle ulema ailesinden gelen hanımların bu yolu çokça kullandıkları görülmektedir. Bu yolla elde edilen icazetin kıymeti ise ayrı bir meseledir. İstid'â ile alınan icazetlerin belli bir metin üzerinden yapılan bir dersin icazeti şeklinde gerçekleşmesinden ötürü, metnin sıhhati açısından bir problem olmamakla birlikte, icazeti alan şahsın elde ettiği icazeti kullanması durumunda, metni ne kadar anladığı konusunda soru işaretleri söz konusu olabilmekteydi.²⁸ Ancak icazetler bu dönemde belli bir şöhrete vesile kılındığı ve daha ziyade belli bir yazılı metnin ezbere akta-

²⁶Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 9.

²⁷Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 5. Sehâvî'de *istid'â* ile icazet alan pek çok kadın ve erkek örneğe rastlamak mümkün olmakla birlikte *istid'â*'nın rica yahut özel talep suretiyle alınan bir icazet belgesi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 113.

²⁸Kadı İyaz *el-İlma'* adlı eserinin küçük yaşta ilme başlamanın sınırı hakkında açtığı bahiste Hatib Bağdadi'nin küçük yaşta çocuklara hatta yeterli seçme yetisine sahip olup olmadıklarına bakılmaksızın hocaların icazet verdiklerini belirtirken bu tür bir icazetin kendi döneminde kabul edildiğini ancak buna dair alt sınırın ne olacağı konusunun ihtilafı olduğunu ifade etmektedir. Kadı İyaz, *el-İlma' fî zabtı'r-rivayeti ve takyidi's-sema'*, (Riyad: Mektebetü Darü'n-Nasiha, 2017), 141-146. Aynı zamanda Kadı İyaz bu esrinde icazetin çeşitli vecheleri üzerine durmuş mechule ve ma'duma icazetin caiz olup olmadığı hususunda ortaya konan görüşlere yer vermiştir. Bkz. Kadı İyaz, *el-İlma'*, 169-193.

rımından ibaret olduğu için, aynı metin üzerinde pek çok okuma yapılması ve ileri gelen pek çok hocadan farklı şekillerde icazet alınması mümkün olabilmekteydi.

Mesela Sehâvî'nin hocası Muhammed b. Abdullah'ın kızı Amine'nin (ö. 867 / 1463) Kahire'de doğup büyüdüğü, Ebu Hureyre b. Zehebi, Ebü'l-Hayr ve diğer bir kısım ileri gelen ulemadan istid'â ile icazet aldığı kaydedilmektedir. Ancak kaynaklarda istid'â metodu ile de olsa icazetlerin kimden, hangi metin için alındığının ve hangi yılda elde edildiğinin kaydedilmiş olması dikkat çekicidir.²⁹

XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların kimi zaman bir perde arkasından derslere iştirak etmeleri de söz konusuydu. Bedevi bir aileden gelen Halime binti Ebi Ali, Zahir Berkuk türbesinin bevvabı olan Ubeyd ile evlenmişti. Halime'nin bir perdenin arkasından *Sümâniyyâtü'n-Necib*'i³⁰ Cemal Hanbeli'den dinlediği ve kendisine bir grup âlimin icazet verdiği bilinmektedir. Ancak perde arkasından derse katılmanın Halime'nin mi yoksa hocasının mı talebi olduğu konusunda herhangi bir kayıt bulunamamıştır.³¹

FARKLI MEZHEPLERDEN HOCALARIN DERS HALKASINA KATILAN KADINLAR

XV. yüzyıl Kahire'sinde ilmi faaliyetlerin dikkat çekici bir yanı da farklı mezheplerden kimselerin kendi mezhebinden olmayan bir hocanın ders halkasına katılabilişiydi. Kadınlar kendi mezheplerine mensup olmayan hocaların ders halkalarına katılabiliyor yahut kendilerinden farklı mezhebe mensup bir talebeyi kendi verdikleri ders halkasına kabul edebiliyordu.

29 Babası fakih ve müezzin olarak bilinen Hatun binti Muhammed, Dariya'da Abdülvehhab Ebü'l-Mekarim'den Ebü'l-Velid Bacî'nin *el-Muvatta'* şerhi olan *el-Müntekâ*'nın ikinci hadisinden İsa b. Hammad'ın Leys'ten olan rivayetine kadar olan hadisleri rivayet etmişti. İbn Hacer 797 / 1395 yılında kendisinden *istid'a* ile icazet aldığını kaydederken Sehâvî'nin babası da *el-Müntekâ*'nın zikredilen kısımlarını Hatun binti Muhammed'den dinleyerek (*semâ*) almıştı. Benzer *semâ* kayıtlarına sıklıkla rastladığımız tabakat eserlerinde bir kimseden okunan metnin nereden nereye kadar okunduğuna dair kayıtlar da beraberinde yer almaktadır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 23.

30 Hz. Peygamber'e sekiz ravi ile ulaşan rivayetlerini topladığı Cemal Hanbeli'ye ait bir eser.

31 Farklı icazet türleri için şifâhen icazet hakkında bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: .23, 35, 53; umumi icazet hakkında bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 21.

Döneme dair tabakat eserleri bu konuda pek çok örneğe yer vermektedir. Şafii mezhebine mensup olduğu bilinen Sehâvî, icazet verme yetkisine sahip olan Asiye binti Carullah'ın (ö. 873 / 1468-1469) Mekke'deki ders halkasına katılmıştı. Hanefi mezhebine mensup olduğu kaydedilen Asiye'nin de Sehâvî, Sa'd b. Yusuf Nevevi, Muhammed b. Ebu Bekr, Aişe binti ibn Abdülhadi, İbn Sıddik, Iraki, Heysemi gibi dönemin ileri gelen Şafii ve Hanbeli ulemasının ders halkalarına katılarak icazet aldığı bilinmektedir.³²

810 / 1407 yılında Kahire'de doğan Sehâvî'nin annesi Amine binti Şems'in (ö. 897 / 1492) Maliki mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. Amine, Şafii âlim İbn Hacer'in ders halkalarına katılarak kendisinden hadis dersi dinlemişti.³³ Yine 770 / 1368-69 yılında Kahire'de doğan Amine binti Nasıreddin (ö. 853 / 1449) ise Hanbeli mezhebine mensuptu. Amine'nin 793 / 1391 yılında istid'â ile dönemin ileri gelen ulemasından icazet aldığı bilinmektedir. Şafii olan Sehâvî'nin, kendisinden bazı cüzler kıraat ettiği Amine'nin bir ders halkası kurduğu ve burada kısa hadis metinleri okuttuğu kaydedilmektedir.³⁴

Sehâvî'nin yer verdiği bilgiler arasında babası Hanbeli mezhebine mensup olan Elif binti Abdullah da yer almaktadır. Babası aracılığıyla devrin ileri gelen ulemasının ders halkalarına katılan Elif'e bir grup âlimin icazet verdiği ve ayrıca kendisinden farklı mezheplere mensup dönemin ileri gelen ilim adamlarının hadis dersi dinlediği kaydedilmektedir. Sehâvî de Elif binti Abdullah'tan *Sülâsiyyâtü Müsned-i Ahmed*'i okumuştur.³⁵

XV. yüzyıl Kahire'sinde Arap asıllı olmayan bazı kadınların da, katıldıkları çeşitli ders halkalarında ilmî seviyelerini ilerlettikleri görülmektedir. Bu kadınların dönemin ileri gelen uleması tarafından kurulan ders halkalarına katıldıkları ve kendilerinden icazet aldıkları bilinmektedir. İlmî seviyelerini ilerletmelerinin ardından çeşitli ilim meclisleri tertip etme yetkisi elde eden bu kadınların kurdukları ders halkalarında, edindikleri bilgileri başkalarına aktardıkları ve icazet verdikleri anlaşılmaktadır. Şam'da doğmuş ve

32 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 2. XV. asır Kahire'sinde kadınlara dair örneklerde bir kadının farklı mezhebe mensup bir âlimden fıkıh okuduğuna dair bir örneğe rastlanılmamıştır. Ancak hadis alanında dahi olsa farklı mezhepten bir hocadan ders okunması küçümsenmeyecek bir durum olsa gerektir.

33 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 4-5.

34 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 5.

35 Sehâvî, *ed-Dav'ül-lâmi'*, 12: 8.

aslen Ba'lbekli olduğu kaydedilen Aymelek binti İbrahim (ö. 815 / 1412-13), İbnü'l-Cûhi, İbnü'l-Sireci, Ahmed b. Abdülkerim Ba'li, İbn Hübel, İbn Kavalih, Salah b. Ebu Ömer, Zeyneb binti Kasım gibi devrin ileri gelen ulemasından icazet almıştı. Aymelek ayrıca Cemal Yusuf b. Muhammed'in ve İbn Hacer'in ders halkalarına katılmış ve onlardan hadis dersi almıştı.

Diğer bir örnekte yer alan ve Şafii mezhebine mensup olan Zeyneb binti İbrahim'in (ö. 879 / 1474-75) pek çok ilim dalında iyi bir eğitim aldığı, öne çıkan metinleri çeşitli ilim halkalarında münazara edebildiği belirtilmektedir. Zeyneb, *Sünen-i Ebû Dâvûd*'dan bir kısmını İraki ve Heysemi'den, *Sahih-i Buhârî*'nin tamamını Tennuhi'den, *Mu'zam*'ın tamamını İbn Ebu Mecd'den dinlemişti. Daha sonra pek çok talebe Zeyneb'den hadis dinlemiş ve aktarmıştı. Yukarıdaki rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, kadınlar kendisinden farklı mezhepteki bir hocadan ders almaları durumunda, kimi zaman fıkıh ve tefsir dersi olabilmekle birlikte bu ders çoğunlukla hadis dersi oluyordu.

KIRAAT, FIKIH VE TASAVVUF ALANINDA KADINLAR

Ele aldığımız dönem Kahire'sinde bazı kadınların hadis ilmi dışında kıraat, fıkıh ve tasavvuf gibi çeşitli alanlarda da ilerleme kaydettikleri bilinmektedir. Bu ilim dallarında icazet sahibi olan kadın âlimler yanında, öğrenci yetiştiren kadın hocalara da kaynaklarda yer verilmektedir.³⁶ Örneğin, Biyrem binti Ahmed babası ile birlikte fıkıh ve kıraat meclislerine girmişti. Kur'ân-ı Kerim'i yedi farklı okuyuş (*kıraât-i seb'a*) ile okumayı Şems b. Saiğ'den öğrenmiş ve İbnetü Fatıma isimli hocasından yine kıraat ile ilgili *cem'* usulünü (on kıraat üzere yapılan eğitim) öğrenmişti. İlim tahsili için Mekke, Dimyat ve Kudüs'e gitmişti. Biyrem'in Cemmaili'nin *Umdetü'l-ahkâm*, Nevevi'nin *Erbain* ve Kâsım b. Ferrûh'un *Şâtibiyye* isimli kitaplarını ezberlediği ve ayrıca *Kasidetü'l-bürde*, *Akîdetü'l-Gazzâlî*, *Riyâzü's-sâlihîn*, *Tahâretü'l-kulûb* gibi metinleri incelediği rivayet

³⁶İbn Hacer, *Mecmaü'l-müesses*, 167-172. İbn Hacer uzun süre kendisinden çeşitli metinleri dinleyerek (*semâ*) öğrendiğini kaydettiği hocası Hatice için meşyehasında detaylı bilgiler vermekte ve ihtisas eğitimi verdiği düşünülen ders halkalarında İbn Hibban'ın *Sahih*'i gibi metinleri bizzat kendisinden okuduğunu ifade etmektedir.

edilmektedir. Biyrem tahsilini tamamladıktan sonra kadınlara vaaz vererek ilmini başkalarını aktarıyordu.³⁷

XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların tasavvuf alanında da ilerleme kaydettikleri görülmektedir. Kadınların çeşitli tarikatlere intisap ederek eğitim almaları ve hırka giymeleri, yani bu alanda eğitici-irşad edici konuma ulaşmaları dahi mümkündür. Kaynaklarımızda hırka giydikleri kaydedilen kadınların bir kısmının Kahire'nin çeşitli ribat ve benzeri mekanlarında insanları irşad ettikleri, ahlaki bilgileri insanlara öğrettikleri rivayet edilmektedir. Belkis binti Bedr Bulkını'nın (ö. 841 / 1437-38) ondan fazla farklı tasavvufi tarikate göre terbiye gördüğü ve kendisine hırka giydirilerek "şeyha" ünvanı verildiği kaydedilir. Aynı şekilde Tüccar Mekki'nin (ö. 862 / 1457) de Zahiriyte Ribatı'nda şeyha olarak görev yaptığı zikredilmektedir.³⁸

İncelediğimiz dönemde kadınların katkı yaptığı diğer bir ilim dalı ise fıkıhtır. Fıkıh alanında iyi bir eğitim aldığı bilinen Zeyneb Tûhiyye'nin (ö. 894 / 1488-89) Kur'an-ı Kerim'i, *Umdetü'l-ahkâm*, *Hâvî's-sağır*, *Muhtasarı Ebi Şüca'* ve *el-Mülha* gibi temel eserleri ezberlediği ve fıkıh alanındaki bilgisiyle dönemin ileri gelen ulemasını hayran bıraktığı kaydedilmektedir. İbn Hacer eserinde fakihlerin ileri geleni olarak isimlendirilen Fatıma binti İsmail (ö. 742 / 1341) isimli bir kadından bahsederken ayrıca fıkıh alanında derin bilgisiyle meşhur olan Sittü'l-fukaha binti'l-Vâsıtı adında İbrahim b. Ebubekr'in (ö. 794 / 1391-92) kendisinden icazet aldığı âlim bir kadına da yer vermektedir.³⁹

37Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 37. Ele aldığımız dönemde kadınların sadece talebe olarak kalmayıp mansıp sahibi olarak görülmesi de çeşitli kurumlarda dersler verdikleri tespit olunmaktadır. Kahire'den küçük yaşlarında Mekke'ye gelen ve buradaki Zahiriyte Ribatı'nda dersler veren şeyha Faide ibnetü İmamü'l-Feyyum bu kadınlardan biridir. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 114.

38Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 14. İbn Hacer, Ahmed Kastalânî'nin (ö. 776 / 1374) Aîşe binti Kutbeddin Kastalânî'den hırka giydiğini ve Aîşe'nin kız kardeşi Fatıma'dan da hadis sema ettiğini belirtmektedir. Ahmed'in İbn Mülakın'e icazet verdiği de kaydedilen bilgiler arasındadır. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 299-300.

39Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 45. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 4: 260. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 21; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 38-39, 45; Leiser, "Restoration," 413-416.

KADINLARIN EĞİTİM-ÖĞRETİM FAALİYETLERİNDEKİ ROLÜ

Ele alınan dönem Kahire'sinde kadınların aldıkları icazetlerle ilmî selahiyetlerini ispat etmeleri durumunda kendilerine çeşitli ders halkaları kurma imkanının verildiği görülmektedir.⁴⁰ Nizar binti Muhammed, Ebu Cafer ibnü'z- Zübeyr'den icazet almış, daha sonra Mısır'a gelerek buradaki ileri gelen ilim adamlarının ders halkalarında farklı ilim dallarına dair metinleri tahsil etmişti. Dönemin meşhur bazı metinlerini ezberleyen Nizar, okuma ve yazmayı iyi bilen bir kadındı. Kendi tahriç ettiği bir eseri ve nazmettiği şiirleri bulunan Nizar'ın Arap dilinin inceliklerine vakf olduğu rivayet edilmektedir. 730 / 1330 yılında vefat etmesi üzerine çok üzülen babası onun adına *en-Nizâru fi'l-müsellâti an Nizâr* (Nizar'ın ölümünün ardından (teselli) Nizar'dan kalan) isimli bir eser kaleme almıştır. Buna dair pek çok örneğin bulunabileceği XV. yüzyıl Kahire'sinde özellikle ileri yaştaki kadın hocalardan ders almak için sıraya giren kadın ve erkek talebelerin bulunduğu, hatta başka şehirlerden uzun mesafeleri aşarak gelen kimselerin olduğu görülmektedir.⁴¹

Tabakat eserlerinde XV. yüzyıl Kahire'sinde ilmî faaliyetlerin yapıldığı medresenin ismine nadiren yer verilmekte, büyük çoğunlukla hocanın adına yer verilmektedir. Buna göre kadın olsun erkek olsun ilim talep eden kimsenin belli bir meselede yetkin bir âlimden istifade etmek üzere çeşitli mekanlarda düzenlemiş olduğu derslerine iştirak etmesi gerekmektedir. Bu derslerin medreseler dışında, kimi zaman kütüphane, ribat, zaviye, dükkan ve türbe de, hatta hocanın bizzat evinde icra edildiği de vakidir.⁴²

Tabakat kayıtlarında medreseye olan vurgunun çok zayıf olmasıyla birlikte bu kurumlarda icra edilen ders halkalarına zaman zaman kadınların da katılabildikleri görülmektedir. Hatice binti Muhammed'in (ö. 897 / 1492) *Sahîh-i Buhârî*'den çeşitli kısımları

40 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12: 24. İbn Hacer babası gibi dönemin Hanbeli evkafının idaresinden sorumlu olan Ahmed b. Abdullah'ın (ö. 784 / 1382) Sittü'l-vüzera ve Hediyye binti Asker'in ders halkalarında kendilerinden hadis sema ettiğini bildirmektedir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 179.

41 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 1: 362, 2: 12, 46, 6: 28; Jonahtan P. Berkey, "Mamluk Religious Policy," *Mamluk Studies Review* 13 / 2 (2009): 7-22; Donald P. Little, "Notes on Mamluk Madrasahs," *Mamluk Studies Review* 6 (2002): 17-18.

42 Jonahtan P. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: a social history of Islamic education* (Princeton: Princeton University Press., 1992), 46-47.

Zahiriye Medresesi'nde tahsil ettiği bilinmektedir.⁴³ Bu dönemde yaygın olarak okutulan fıkıh ve hadis metinlerine dair ders halkalarında kadın hocaların da görev aldığı görülmektedir. Kahire'den küçük yaşlarında Mekke'ye gelen ve burada kadınlara tahsis edilmiş olan Zahiriye Ribatı'nda dersler veren Şeyha Faide ibnetü İmamü'l-Feyyum bu kadınlardan biridir. Aynı şekilde Zübeyde binti Beha'nın Nevevi'nin *Erbain'i* ve Cemmaili'nin *Umdetü'l-ahkâm'*ını çeşitli ders halkalarında okutmuş, işinde yetkin bir kadın olduğu belirtilmektedir.⁴⁴

Döneme dair tabakat eserlerinde XV. yüzyıl Kahire'sinde çeşitli ilim meclislerinde kadınlar ve erkeklerin bir arada derslere katıldıklarına dair kayıtlar da bulunmaktadır. İbn Tağriberdi (ö. 874 / 1469) eserinde Zeyneb binti Kemal'in derslerine devam eden bir öğrenci grubu hakkında bilgi verirken, Abdullah b. İbrahim'in (ö. 820 / 1417) onun suhbesine (ihtisas derecesinde yahut daha üst seviyede ders halkası) katılabilen ileri gelen öğrencilerinden olduğunu kaydetmektedir.⁴⁵ Diğer bir örnek olan Belkıs binti Ahmed, Şeyh Seyfeddin Hanefi ile evlenmiş, kayınvalidesi Ümmü Hani'den hadis dersi almıştı.⁴⁶ Sehâvî'nin de onunla birlikte aynı ders ortamında bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Zeyn b. Rıdvan ve Aişe binti Muhammed ibn Abdülhadi gibi devrin ileri gelenlerinden istid'â ile icazet almış olan Belkıs'tan Sehâvî bizzat icazet almıştı.⁴⁷

Tabakat kayıtları kadınların erkeklerle aynı ders halkalarına katılması dolayısıyla bir takım sorunların ortaya çıkabileceğini, ancak bu nedenle kadınların bilgiye erişimi ve ilim meclislerine

43 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 31; Leiser, "Restoration," 176, 413-416.

44 Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 37. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 114.

45 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 22-23. Ebü'l-Mehasin İbn Tağriberdi, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi*, haz. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Hey'etü'l-Misriyye, 1990 / 1410), 2: 71-72.

46 Ümmü Hani Meryem döneminde ilmi çalışmalarıyla şöhret bulmuş bir âlimdi. İleri gelen pek çok ilim adamından icazeti olduğu gibi kendisi de küçük yaşlarında Kur'an'ı hıfzetmiş, fıkıhta *Muhtasar-ı Ebi Şüca'*ı ve irapta *Mülha'yı* ezberlemiş, çok iyi bir hattı olan ve akdettiği pek çok ders halkasında kıraat ve *Sahih-i Buhari* okumaları yapmakla meşhur olmuş bir kadındı. Kendisinden ders almak isteyen pek çok talebesi arasında Sehâvî de yer almaktadır. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 156-157. Sıddıki eserinde kadınların hadis ilmi ile iştigaline dair ayırdığı bölümde Ümmü Hani'nin çalışmalarına yer vermektedir. Muhammed Zübeyr Sıddıki, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, çev. Yusuf Ziya Kavakçı (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966), 135-137.

47 İbn Hacer de İbrahim b. Abdullah'ın Şehide binti'l-Adim'in bizzat dersine katılıp kendisinden bir takım metinleri sema ettiğini kaydetmektedir. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 30; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 14.

katılmaları hususunda herhangi bir engellenmenin yapılmadığını göstermektedir. Özellikle İbnü'l-Hac gibi ilmî ritüellerle alakalı eser kaleme alan kimselerin duruma dair yaptığı tasvirlerde kendi ideallerini yansıtmaları itibarıyla toplumsal gerçekliğin yalnızca bir vechesini oluşturabileceği söylenebilir.⁴⁸ Mesela pek çok hocadan ders alan ve âlî isnada sahip olan Hacer binti Muhammed'in (ö. 874 / 1469) yaşlı kadınlar gibi hicabına dikkat etmediği için pek çok talebenin derslerine gitmekten imtina ettiği, durumunu düzeltince de derslerinin izdiham oluşturacak kadar çok talebe ile dolup taşıdığı anlatılmaktadır.⁴⁹

Bu dönemde kadınların yer aldığı tasavvuf alanındaki örnekler de oldukça dikkat çekicidir. Döneme dair kaynaklarda şeyh olarak bir mansıba atanan kadın örneklerine dahi rastlanılmaktadır. Davud Ebü'l-Cevad'ın kızı Zeynep'in (ö. 863 / 1459) Kahire'de Alemdar Camii'nde babasının makamına şeyha olarak geçtiği kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır. Aynı şekilde 891 / 1486'da Kılıç Rumi Edhemi vefat edince eşi, Sultan Kayıtbay Zaviyesi'ne kocası yerine şeyha olarak atanmıştır.⁵⁰

KADINLARIN ESER TELİFİ

XV. yüzyılda kadınlardan ilimde ileri seviyelere ulaşanların çeşitli eserler kaleme aldıkları ve farklı ilim meclislerinde bu metinleri okuttukları görülmektedir. Ele alınan dönemin şartları düşünüldü-

48640 / 1243 Fas doğumlu ve Maliki mezhebine mensup olan İbnü'l-Hac Haçlı seferleri ve Moğol istilaları sonrası dönemde toplumsal bir çözüme yaşandığını ve pek çok bidatin zuhur ettiğini düşünerek daha ziyade fıkıh ve eğitim kitabı olarak görülebilecek *el-Medhal* isimli eserini kaleme almıştır. Eserini yaşadığı dönemde ortaya çıkan hurafelerle mücadele için kaleme aldığını belirten İbnü'l-Hac'm (ö. 737 / 1336) görüşlerinin kendi döneminde dahi sosyal pratikle uyuşmadığı açık bir şekilde dönemin tabakat eserlerinden anlaşılmaktadır. İbnü'l-Hac umuma açık olarak camilerde icra edilen derslerde bir hocadan ders okumaya katılan kadınların erkeklerle karşılıklı olarak oturduklarını, kimi zaman seslerini yükselttiği, bazı yerlerinin (avret) açılmasının (o esnadaki heyecanla) uygun olmadığını belirtmesi hakkında bkz. Ebu Abdullah ibnü'l-Hacc, *el-Medhal* (Kahire: Darü'l-Hadis, 1981 / 1301), 2: 219.

49 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 131-132.

50 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 3: 211,237; Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed İbn İyâs (ö. 930 / 1524), *Bedaiü'z-zuhûr fi vekai'd-duhur*, haz. Muhammed Mustafa (Kahire: Hey'etü'l-Misriyye, 1982), 3: 233; Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, 175.

günde, bir kadının ilmî bir metni bizzat kaleme alabilmesi onun bu alandaki salahiyetini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekici bir durumdur. Dönemin en meşhur muhaddisi olarak bilinen İbn Hacer'in eşi Üns binti Abdülkerim (ö. 867 / 1463) *Erbaîn* isimli eseri ile meşhurdur. Üns, İraki'den *Müsel'sel*'i ve Şeref b. Küveyk'ten *Sahih-i Buhârî*'yi okumuştur. Üns, eşi İbn Hacer'in de bulunduğu ortamlarda ders vermiş ve Sehâvî de dahil olmak üzere birçok önemli âlime hocalık yapmıştır. Verdiği derslerin bir yan ürünü olarak da kırk farklı hocadan aldığı kırk hadisi bir araya getirdiği *Erbaîn*'ini kaleme almıştır.⁵¹

Daha önce de vurgulandığı üzere XV. yüzyılda kadınların ilmî faaliyetleri ve biyografilerini kaydederek bir tabakat eserinde yer almak üzere ileri gelen bir ilim adamına ulaştırmaları bu kadınların gelecek nesiller tarafından ilim dünyasının saygın üyeleri olarak tanınmak istediklerine işaret etmektedir. Hatice binti Ahmed (ö. 888 / 1483), Muhammed b. Ali, Musa b. Nusaybi, Yusuf Ezraki ve İbrahim Dari'den meşhur muhaddis Ebü'l-Kasım Kinani'nin (ö. 357 / 968) yazmış olduğu tek eseri olan *Cüz'ü'l-bitâka* üzerine ders dinlemiş ve çeşitli hadis meclislerinde ders vermişti. Hatice muhtemelen ilmî yetkinliğinin gelecek nesiller tarafından bilinmesini garanti etmek amacıyla hal tercümesini bizzat kendisi yazıp tabakat eserine dahil etmesi için Sehâvî'ye ulaştırmıştı.⁵²

Bu dönemde ilimle uğraşan çeşitli kadınların ders aldığı hocalarının kayıtlı olduğu *meşyeha* (ait olduğu kişinin ders okuduğu ve özellikle icazet aldığı hocalarını okuduğu metinlerle birlikte gösteren kayıt defterleri) kayıtlarının olduğu bilinmektedir. Meşyaha kayıtlarını bazen hocalar kendileri yazıyor, bazen de öğrencileri tarafından kaleme alınıyordu.⁵³ Talebelerin hocaları için meşyeha düzenlemesi, hocanın itibarını artıran ve talebenin bilgiyi nereden kendisine intikal ettirdiğini gösteren bir otoritenin ifadesiydi.⁵⁴ Bu

51 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 10-11. İbn Hacer ayrıca Münise binti Muhammed'nin de babasından çeşitli alanlarda ders okuduğunu belirtmektedir. Kendisinin pek çok şiir kaleme aldığı bilinen Münise'den bu şiirlerinin bir kısmını Muhammed b. Yahya ve İbn Hacer'in hocaları Ebu Yüsr ibn Saîğ ile Abdurrahman b. Ahmed Zehebi'nin 749 / 1348 tarihinde sema ettikleri kaydedilmektedir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 4: 385.

52 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 24. İbn Hacer'in bildirdiğine göre Zeynep binti Yahya'nın da kendisine ait bir *müsnedi* bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 6: 254.

53 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 73.

54 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 20. Konu ile alakalı olarak Vecihe binti Ali Sa'diyye'nin (ö. 732 / 1331) çeşitli ilim dallarında ileri seviyede eğitim ⇨

anlamda İbn Hacer'in hocası Fatıma için bir meşyeha düzenlediği bilinmektedir. Benzer bir şekilde İbnü'l-İrakî'nin hocası olan Cüveyriyye binti Ahmed de küçük yaşlarından itibaren pek çok ilim meclisine katılmış ve dönemin ileri gelen ulemasının eserlerini bizzat onların ders halkasında öğrenmişti. İbn Hacer'in bir kısım hocası ve akranının bizzat Cüveyriyye'nin ders halkasına katılıp kendisinden hadis öğrendikleri ve Cüveyriyye'nin kendi meşyehasını kaleme aldığı belirtilmektedir.⁵⁵

İlmî selahiyeti ilan etme ve gelecek nesiller tarafından bilinmesini sağlamanın bir başka yolu da kadın âlimelerin öğrencilerine icazet vermesi ve bu belgelerde kendi eğitimleri ve yetkinlikleri ile ilgili bilgiler sunmalarıydı. Dönemin tabakat eserlerinde, ulema biyografilerinde yahut meşyeha kayıtlarında çok sayıda kadın hocaların ismine yer verilmesi kadın hocaların icazet verme konusunda istekli olduklarını göstermektedir.⁵⁶ Özellikle hocaları anlatmak veya belli bir dersi kimden aldığıyla ilgili kayıtlarda, ilmî çalışmalarıyla tebarüz etmiş bir kimsenin erkek ve kadın hocalarından hangi metni ne tür bir metotla aldığı açık bir şekilde kaydedilmekteydi.⁵⁷ Bu kayıtlarda kadın hocalarının isimlerini vermekten imtina etmeyen, hatta onlardan aldıkları icazetleri sahip oldukları âlî isnadlı hadis rivayetleri nedeniyle övünç kaynağı ve ilmî üstünlük olarak telakki eden bir anlayış göze çarpmaktadır.⁵⁸

gördüğü, devrin ileri gelen ilim adamlarından icazet aldığı ve kendi açtığı ders halkalarında Taceddîn b. Musa ve akranlarının kendisinden ders okuduğu kaydedilmektedir. İskenderiyye'de vefat eden Vecihe'nin kendisine ait bir meşyehası olduğu bilinmektedir. Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13: 161.

55 İbn Hacer, *el-Mecmaü'l-müesses*, 322-327; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 91, 124. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 1: 544.

56 Sehâvî'nin bildirdiğine göre Aişe ibnetü Sarım İbrahim b. Halil Şerâihî (ö. 850'lerden sonra) dönemin ileri gelen ilim adamlarının ders halkalarına katılmış, ilim elde etmek üzere Şam, Kahire, Ba'lbek gibi şehirleri dolaşmış ve çeşitli âlimlerden icazet almıştır. Kendisine ait bir meşyehası olup ilimle iştigal eden kadın ve erkek pek çok talebenin onun derslerine katılabilmek için uzak memleketlerden geldiği kaydedilmektedir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 73.

57 Sehâvî Meryem'in, hocası Vâni'den *Sahih-i Müslim*'i sema yoluyla son rivayet eden ve aynı zamanda muttasıl bir senede sahip olan son kişi olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 124.

58 İbn Hacer, *el-Mecmaü'l-müesses*, 167-172, 322-327. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 3: 223-228. İbn Hacer'in kayıtları arasında yer alan Fatıma binti Ebi Bekr (ö. 726 / 1326), İbrahim b. Halil ve İbn Abdüddaim gibi dönemin ileri gelen ilim adamlarının ders halkalarında kendilerinden çeşitli

MEDRESE KURAN ELİT KADINLAR

XV. yüzyıl Kahire'sinde çeşitli ilim halkalarına katılmaları, farklı mekânlarda ders halkaları kurmalarının yanı sıra kimi elit ailelere mensup kadınların çeşitli eğitim kurumları açtıkları, buralarda bir takım derslerin icra edilebilmesi için kurdukları vakıflar aracılığıyla hoca ve talebelerine maaş bağladıkları görülmektedir.⁵⁹ Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un kızı Sittü'l-Celile Hovend Tatar tarafından inşa edilen Hicaziyye Medresesi Şafii fukahaya tahsis edilmişti. Makrizi'nin Hanefi ve Şafii fikhî derslerinin okutulduğunu kaydettiği medresenin ilk müderrisi Sirac Bulkını olup içerisinde Hovend Tatar için bir de türbe inşa edilmişti. İmamı, camii, hatip kadrosu, sebili ve mektebetü'l-eytamı (ilkokul) bulunan medrese XV. yüzyılda Hicaziyye Camii olarak bilinmekteydi.⁶⁰

XV. yüzyılda hala ayakta duran Âşuriyye Medresesi, Züveyle mahallesinde Emir İyazgüc Esedi'nin eşi tarafından yaptırılmıştı.⁶¹ Bünyesinde Şafii ve Hanefi fikhî dersleri verilen Kutbiyye Medresesi ise Eyyubi Sultanı Melikü'l-Adil'in kızı İsmetüddin tarafından kurulmuştu. İsmetüddin'in hadis eğitimi aldığı ve mal varlığını çeşitli hayır hizmetlerine ayırdığı kaydedilmektedir.⁶² Sehâvi'den edindiğimiz bilgilere göre Tağriberdi Müezzî'nin eşi Fatıma tara-

ilimleri sema etmiştir. Birzâli, Zehebî ve İbn Râfi'in kendisinden sema ettiği Fatıma'ya *Mu'cem*'lerinde yer veren bu ilim adamları eserlerinde kendisinden hadis sema ettiklerini de bizzat kaydetmişlerdir. İbn Hacer, *ed-Dürrer*, 3: 223.

59 Detaylı bilgiler için Berkey'in Ortaçağ Kahire'sinde medrese mimarisi ve banileri hakkında veridiği bilgilere başvurulabilir. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 79, 85, 89, 91. Chamberlain ise özellikle ileri gelen elit ailelere mensup kadınların çeşitli eğitim kurumları kuran yahut vakfeden kadınlar arasında yer aldığını ifade etmektedir. Chamberlain'in verdiği bilgilere göre 676-750 yılları arası kurucuları bilinen medreselerin üçü emirlere, biri Eyyubi sultanı Melik Adil'in kızına ve dördü de sivilere ait sekiz medrese daha kurulmuştu. Bkz. Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam: 1190-1350*, çev. Büşra Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 75.

60 Takıyyüddin Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-i'tibâr bi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* (Beirut: Daru Sadır, t.y.), 2: 382-383, haz. Eymen Fuad Seyyid, (London: Müessesetü'l-Furkan, 1995) (Bu eser *Hitâtü'l-Makrîziyye* olarak da bilinir.), 4 / 1: 531-535; Sehâvi, *ez-Zeylî alâ ref'i'l-isr* (Kahire: Darü't-Teavün, 1966), 491.

61 Sehâvi, *Zeyl*, 495.

62 Makrîzî, *Hitât*, 4 / 1: 459-460.

findan yaptırılan Ümmü Hund Medresesi de elit kadınlar tarafından yaptırılan eğitim kurumları arasında zikredilebilir.⁶³

Tasavvufi kurum olmanın yanında bir eğitim kurumu olarak da işlev gören Bağdadiyye Ribatı, Zahir Baybars'ın kızı tarafından kurulmuş olup XV. yüzyılda hâlâ fonksiyonelliğini kaybetmemişti. XIII. asrın sonlarında inşa edilen bu eğitim kurumu, ismini Fatıma binti Ayyaş Bağdadiyye'den (ö. 714 / 1314-15) almıştı. İbn Teymiyye'nin fıkıh alanındaki derin vukufiyetine övgüde bulunduğu Fatıma, burada kadınların güven içerisinde hayatlarını sürdürerek çeşitli alanlarda eğitim almalarını temin etmişti. Burada kalan kadınlardan bekar olanların veya dul kalanların evlenene kadar Kur'an, fıkıh ve akaide dair dersler aldıkları bilinmektedir.⁶⁴

Sehâvî eserinde bir yüksek öğretim kurumunda idareci olarak görev yapan kadınlara dair bilgilere de yer vermektedir. Bunların önemli bir kısmının büyük ulema ailelerine mensup oldukları görülmektedir. Ömer b. Reslan Bulkni'nin torunu olan Elif binti Kadı Bulkni'nin pek çok hayırlar yaptığı, özellikle yetim olanların barınması ve eğitimi için düzenlemeler yapmaya özel gayret gösterdiği ve Bulkni Medresesi'nin idaresi ile görevli olanların vefat etmesi üzerine medrese işlerinin idaresini üstlendiği bilinmektedir. Elif bu medresede hadis ve tefsir dersleri vermenin yanı sıra medresede okutulacak diğer dersleri de belirliyor ve onların işlenmesine nezaret ediyordu.⁶⁵

Hatice binti Ali Ensari'nin (ö. 873 / 1469) dul kadınların ve genç kızların barınması ve eğitimi için kendi evini tahsis ettiği ve onlara kadınları daha yakından ilgilendiren konularda eğitim verdiği bilinmektedir.⁶⁶ Benzer bir şekilde, Emirü'l-Hac Baybarsi'nin kızı

63 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 98.

64 İbn Hacer, *ed-Dürer*, 4: 265. İbn Hacer bu kadının benzeri fıkıh bilgisine sahip çok fazla örneğin bulunmadığını ve kendisinin dönemin ileri gelen fakihleri İbn Ebu Ömer ile fıkhi meseleler hakkında çalışma yaptığı kaydetmektedir. Muhtemelen Berkey buradaki Fatıma binti Ayyaş ismini Fatıma binti Abbas olarak okumuştur. Bkz. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde bilginin intikali*, 203. İbn Hacer'in konu ile alakalı verdiği bir diğer örnek ise devrin fıkıh ilminde ileri gelen fakihleri arasında yer alan Muhammed b. Sadallah'ın (ö. 723) İbn Teymiyye ile birlikte fıkhi mesaide bulunduğu ve mezhebinin fakihleri arasında yer aldığını ifade ederken Muhammed'in Zeyneb binti Mekki'den rivayette bulunduğu şeklindedir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 3: 443-444.

65 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 7.

66 Dayfe binti Şemseddin (ö. 763 / 1362) çeşitli ilim dallarında eğitim aldıktan sonra kadınlara vaaz eden bir kadın olarak kayıtlara geçmektedir. İbn Hacer, *ed-Dürer*, 2: 313; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 29.

Hatice'nin (ö. 879 / 1474) ve Sultan İnal'ın karısı Zeyneb'in de dul kadınlar için barınma ve eğitim amaçlı tesis ettikleri çeşitli kurumlar olduğu kaydedilmektedir.⁶⁷

XV. yüzyıl Kahire'sinde daha ziyade elit ailelerin kızları tarafından hayır amaçlı olarak tesis edilen kurumlar arasında yer alan medrese ve ribatlar, dönemin Kahire'sinde kadınları ilmî faaliyete teşvik etme ve bunun sürekliliğini sağlama konusunda etkin olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte medrese ve benzeri kurumların tesisi ve buralara çeşitli vakıfların bağlanmasıyla idaresini üstlenen bu kadınların aynı zamanda ilmî faaliyetler içinde yer alma gayretinde oldukları da tespit edilmektedir.

SONUÇ

XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların bilgi ile ilgili faaliyetlerinin üç ayrı vechesinin olduğu söylenebilir. İlk olarak, kadınların bilgiyi edinme faaliyetleri yer almaktadır. Kadınların küçük yaşlardan itibaren çeşitli ilim halkalarına dahil oldukları, farklı yollarla İslamî bilgiye ulaşabildikleri ve farklı mezheplere mensup ulemanın ders halkalarında kendilerine yer bulabildikleri görülmektedir.

İkinci olarak, ele alınan dönem Kahire'sinde kadınların bilginin aktarımında rol aldıkları faaliyetler yer almaktadır. Kaynaklarda daha ziyade hadis alanındaki İslami bilginin aktarımına dair örneklerin yer almasıyla birlikte konunun detaylarına inildiğinde, ilimle iştigal eden pek çok kadının dil, kıraat, fıkıh, tasavvuf ve tefsir gibi alanlarda iyi bir eğitim aldığı ve oluşturdukları ders halkalarında bu alanlara dair birikimini talebelerine aktardıkları söylenebilir.

Son olarak, kadınların bilginin öğrenimi ve öğretimi için tesis ettikleri medrese, ribat ve benzeri kuruluşlar yer almaktadır. Bu kurumlara zengin vakıflar bağlayarak İslami bilginin aktarımının sürekliliğini temin etmede önemli katkıları bulunan kadınlar, aynı zamanda bu kurumlarda bizzat bilginin aktarımına eşlik etmişler-

67Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 25. Aynı şekilde Selahaddin Eyyubi ve Melik Adil'in kız kardeşi olan Rabia Hatun (ö. 643 / 1245-1246) Şafii mezhebine mensup olmasına rağmen ileri gelen Hanbeli kadın âlim Ümmü Latif binti Nashî'e duyduğu hayranlık nedeniyle bir medrese kurarak bunu Hanbelilere tahsis etmiştir. Bkz. Ebü'l-Mefahir Abdülkadir Nuaymî, *ed-Dâris fi tarihi'l-medâris* (Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1988), 2: 80-81; Ebü'l-Fazl Şemseddin İbn Tolun, *el-Kalaidü'l-Cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye* (Dimaşk: Matbaatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), 1: 109.

dir. Bilginin aktarımının bu şekilde kurumsal bir bünyede sağlanması, bir yandan toplumda bulunan dul ve yetim kadınların barınma, güvenlik ve yiyecek ihtiyaçlarının giderilmesini temin ederken, diğer yandan bu kadınların çeşitli yaşlarda eğitimi ve evliliklerine kadar sosyal bilgi ağına katılmalarını sağlamıştır.

Başta Sehâvî'nin *ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'* adlı eseri olmak üzere, döneme dair kaleme alınan tabakat ve tarih eserleri Memlûklerin son dönemi Kahire'sinde bilginin aktarımında kadınların ne derece etkin olduklarını gözler önüne sermektedir. Bu kadınların kimisi bilginin aktarımında bizzat yer alırken kimisi de bilgi pratiklerinin toplumsal yapıda yaygınlık kazanması için kurdukları medreseler ve vakıflar aracılığıyla hizmet etmişti.

Bununla birlikte, XV. yüzyıl Kahire'sinde İslami ilimler eğitiminin yalnız medrese bünyesinde yapılmadığı, hatta büyük ölçüde çeşitli hankah, zaviye ve ribatlarda, sıklıkla da hocaların evlerinde devam ettiği dikkate alınır, ilmî çalışmalarda kadınların aldıkları rolü anlamak daha kolaylaşacaktır. Bu bağlamda, ele alınan dönemde İslami ilimler eğitiminin gelişimini medrese ve mansıp merkezinde, yani kurumlara bağlı olarak okumak meseleyi eksik bir şekilde yorumlamak olacaktır. Zira bizzat ele alınan dönemde kaleme alınmış tabakat eserleri İslami bilginin aktarımında medreseler ile olan bağlantıya pek önem vermemiş, bunun yerine şahısların bu bilginin aktarımında hocalarıyla olan irtibatını öne çıkarmıştır. Bu noktada kaynakların verdiği bilgilerden hareketle İslami ilimler eğitiminin kurum ve mansıp merkezinde sürdürülmediğini dikkate alırsak, kadınların yoğun olarak dahil olduğu daha informal bir yapının etkinliğini açık bir şekilde görebiliriz. Bu yapıda kadınların, dönemin ileri gelen ulemasının ders halkalarına katılabilmeleri, yahut kadın hocaların kurdukları ders halkalarında İbn Hacer ve Sehâvî gibi önemli isimlerin yer alabilmesi vurgulanması gereken bir husustur.

Bununla birlikte, döneme dair kayıtlarda, hoca-talebe ilişkileri üzerine inşa edilen İslami ilimler eğitiminde kimin hangi hocadan hangi metni, nerede, ne zaman ve ne kadarını aldığı şeklindeki sorulara doğrudan yanıtlar bulunabilir. Bu noktada ilimle irtibatını sıkı bir şekilde tesis eden, kendi ilmî gelişimini tamamladıktan sonra aldığı tedris icazeti ile çeşitli metinleri okutmak üzere ders halkaları kuran yahut edindiği bilgileri kaleme aldığı kitabına kaydederek talebelerine kendi birikimlerini aktaran kadın hocaların yer aldığı meşyaha kayıtları da kadınların ilmî hayata katkılarının kanıtlarındandır.

XV. yüzyıl Kahire'sinde İslami ilimler eğitimine küçük yaşta katılma hakkı verilen kadınların kendilerinden sonraki pek çok kimsenin, bilgiyi kaynağına daha yakın bir merciden almalarını temin etmeleri bakımından büyük değer gördükleri anlaşılmaktadır. Bu noktada hadis naklinin ayrı bir yeri bulunmaktadır. İslami bilginin bir sonraki nesle aktarımında en çok tercih edilen ilim dalını temsil eden hadis alanı, kadınların en az erkekler kadar itibar gördükleri bir entelektüel alana dahil olmalarını temin etmektedir. Döneme dair kayıtlar hadisle uğraşan pek çok kadının en büyük ilmî otorite olabilme hususiyetine eriştiklerini göstermektedir.⁶⁸

XV. yüzyıl Kahire'sinde kadınların entelektüel hayatın bir parçası olduğuna tanıklık eden bir diğer husus ise, kendi dönemlerinde kaleme alınmakta olan ilmî çalışmaları yakından takip eden ve bu çalışmalara müdahil olan kadın örneklerin bulunmasıdır. XV. yüzyıl gibi erken bir dönemde ilmî çalışmalar yapan bir kadının, kendi entelektüel serüvenini kaleme alıp dönemin önde gelen isimlerinden Sehâvî'ye ulaştırması gibi çeşitli örnekler bu duruma delil teşkil etmektedir.

İncelenen dönemde Kahire'de ilmî faaliyetlerin kadınlar arasında yaygınlık kazanmasında, başta dönemin Sünni ulemasının ve anlayışının büyük etkisi bulunduğu söylenebilir. Kadınların küçük yaşlardan itibaren İslami bilginin aktarımına dahil olmalarında bir problem görmeyen ve hatta bunu bir menfaat olarak tespit eden Sünni ulema, bizzat kendi kız çocuklarını dönemin ileri gelen ulemasının ders halkalarına katarak yahut onları çeşitli ilmî seyahatlerinde yanlarına alıp katıldıkları ders halkalarına dahil ederek eğitimin kadın erkek toplumun her kesiminde yaygınlaşmasına katkı sağlamıştı. Küçük yaşta yaşlı âlimlerden ders alan kız çocukları ileri yaşlarında Hz. Peygamber'e âlî isnâdla ulaşan bilgiye sahip müslüman fertler olarak önemli anlamda ilmî katkı yapan kişiler olarak görülmüşlerdi.

68 Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi'*, 12: 37-38. Benzer örneklere yer veren İbn Tağrıberdî, dönemin ileri gelen hadis âlimi ve Şafii kadilkudatı İzzeddin ibni Cemaâ'nın (ö. 767 / 1365) kendisinden icazet aldığı Zeynep binti Ömer Kindi isminde bir kadın hocası olduğunu açıklıkla kaydetmektedir. Bkz. Ebü'l-Mehasin İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, 2: 131.

KAYNAKÇA

- Berkey, Jonathan P. "Mamluk Religious Policy." *Mamluk Studies Review* 13 / 2 (2009): 7-22.
- The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A social history of Islamic education. Princeton: Princeton University Press, 1992.
- Cemaleddin, Abdülaziz. *Tarihu Mısr: min bidâyeti'l-karni'l-evvel el-milâdi hattâ nihâyeti'l-karni'l-işrîn*. Kahire: Mektebetü'l-Medbûli, 2006.
- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik: Şam:1190-1350*. Çev. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Çubukçu, Asri. "ed-Dav'ü'l-lâmi'." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9: 56-57.
- Demirkent, Işın. "Kudüs." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26: 329-332.
- İbnü'l-Hâcc, Ebu Abdullah. *El-Medhal*. Kahire: Darü'l-Hadis, 1981 / 1301.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Askalânî. *Ed-Dürerü'l-Kâmine fi a'yânî'l-mîeti's-sâmine*. Beyrut: Darü'l-Cil, 1993 / 1414.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Askalânî. *El-Mecmaü'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*. Haz. Muhammed Şekür Meyâdîni. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1996 / 1417.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddin Muhammed. *Bedaiü'z-zuhur fi vekai'd-duhur*. Haz. Muhammed Mustafa. Kahire: Heyetü'l-Misriyye, 1982.
- İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemaleddin Yusuf. *En-Nücümü'z-zâhire fi mülüki Mısr ve'l-Kahire*. Kahire: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İrşad, 1929.
- İbn Tolun, Ebü'l-Fazl Şemseddin. *El-Kalaidü'l-Cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye*. Dımaşk: Matbaatu Mecmaî'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- Kopruman, Kâzım Yaşar. "Baybars I." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5: 221-223.
- Leiser, Gary La Viere. "The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647 / 1101-1249." Doktora Tezi, University of Pennsylvania, 1976.
- Little, Donald P. "Notes on Mamluk Madrasahs." *Mamluk Studies Review* 6 (2002): 17-18.
- Makrîzî, Ebü'l-Abbas Takiyyüddin. *Kitabü's-süluk li ma'rifeti düveli'l-müluk*. Kahire: Matbaatü'l-Cenne, 1941.

- Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin. *Kitabü'l-mecmu' şerhi'l-mühezzeb li'ş-Şirazî*. Riyad: Darü Âlemi'l-Kütüb, 2003 / 1423.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Abdülkadir. *Ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. "Ayncâlût Savaşı." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4: 275-276.
- Özcan, Hayriye Betül. "Memlükler Döneminde Hanımlar ve Sehâvî'nin Hanım Hocaları." IV.Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı 4 (2015): 25-40.
- Özdemir, Mehmet. "Endülü's." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11: 211-225.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Moğollar." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30: 225-229.
- Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Sayeed, Asma. *Women and the Transmission of Religious Knowledge in Islam*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahman. *Ed-Dav'ü'l-lâmi' li ehli'l-karni't-tâsi'*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1354.
- *Ez-Zeylü ala ref'i'l-isr*. Kahire: Darü't-Teavün, 1966.
- Seyyid, Eymen Fuâd. "Kahire." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24: 173-175.
- Sıddıki, Muhammed Zübeyr. *Hadis Edebiyatı Tarihi*. Çev. Yusuf Ziya Kavakçı. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1966.
- Süyuti, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *Nazmü'l-ikyân fî a'yâni'l-a'yân*. Haz. Philip K. Hitti. Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye, t.y..
- Şeşen, Ramazan. *Eyyübîler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2012.
- Talmon-Heller, Daniella. "İlm, Shafa'ah and Barakah: The Resources of Ayyubid and Early Mamluk Ulama." *Mamluk Studies Review* 13 / 2 (2009): 23-45.
- Tomar, Cengiz. "Mısır." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29: 559-563.
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 2016.
- Yiğit, İsmail. "Aynî'yi Yetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1997): 27-45.
- Yiğit, İsmail. "Memlükler." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29: 90-97.

INTELLECTUAL WOMEN IN CAIRO IN THE FIFTEENTH CENTURY

ABSTRACT

This article examines the roles women played in the transmission of knowledge in Cairo in the fifteenth century. The main source base is the life stories of the 1075 women in the last volume of Shams al-Din Muhammad ibn Abd al-Rahman al-Sakhawi's (d. 1497) *al-Daw' al-Lāmi' li-Ahl al-Qarn al-Tāsi'*. This work provides clear evidence that women of Cairo, who received their initial education from their family members, could participate in educational activities in different places such as mosques, madrasas, khanqahs and studies circles in the fifteenth century. Many women pursued education in the fields of Qur'anic exegesis, prophetic tradition, jurisprudence and Sufism. After establishing themselves as scholarly authorities, women acted as teachers and taught people, including men. Especially, the female scholars, who acquired the knowledge of the prophetic tradition with the shortest chain of transmitters (*'ālī isnād*), attracted even the best scholars to their teaching sessions. Beyond all these, women, especially those from the elite families, contributed to the development of education and transmission of knowledge by founding new educational institutions and making generous foundations for them.

Keywords: Mamluks, al-Sakhawi, fifteenth century, Intellectual History, *'Ālī Isnād*, Cairo, Women, Social History.